

II MIEJSCE W KATEGORII
INDYWIDUALNEJ

Lena Gryz

Mumie, czaszki i szkielety, czyli czy ludzkie zwłoki i szczątki mogą być zabytkami?

„[G]łowa po odcięciu od reszty ciała trafia do kotła, gdzie jest przez wiele godzin gotowana. Kiedy zmięknie, czarownik jedynym wprawnym ruchem zdejmuję z niej skórę. Kolejny krok to zasznurowanie ust, oczodołów i nozdrzy, a następnie wypełnienie powłoki niewielkimi kamykami. Potem głowę przejmują wojownicy. Podczas rytualnego tańca potrząsają nią, by oddzielić od skóry ostatnie kawałeczki ciała. Gdy tak się stanie, powłoka zostaje opróżniona i raz jeszcze napełniona – tym razem drobnym piaskiem. Gotuje się jeszcze przez kilka godzin w roztworze z lokalnych ziół. Jednocześnie czarownik stopniowo wybiera piasek, zaś skóra ciemnieje i kurczy się. Ostatecznie głowa osiąga rozmiar nie większy od pięści. Tsantsa gotowa” (Ł. Zalesiński, *Polak wśród łowców głów*).

Zapewne niejednen młody miłośnik przygodowych opowieści marzył o tym, aby – jak Indiana Jones, Lara Croft czy Nathan Drake – odszukać starożytny skarb (lub przynajmniej egzotyczny i makabryczny artefakt jak tsantsa) i przywieźć go

do Polski, wzbogacając w ten sposób zbiory zabytków ekspozycyjnych w znanych muzeach. Wszyscy zdajemy sobie jednak sprawę z tego, że pozyskiwanie zabytkowych przedmiotów to przedsięwzięcie niezwykle trudne i to nie tylko ze względu na niebezpieczeństwa, które poszukiwacze skarbów pokroju Indiany Jonesa pokonują zwykle w trakcie swoich przygód, ale (może przede wszystkim) z powodu problemów natury prawnej.

Czym jest zabytek?

W polskim prawie termin „zabytek” nie jest kategorią jednolitą. Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku wyróżniamy zabytki nieruchome (przyczepione trwale do gruntu: budynki, ich elementy lub zespoły budynków), ruchome (nieprzyczepione do gruntu: obrazy, rzeźby, meble, biżuteria) i archeologiczne (pozostałości ludzkiej obecności i kultury wydobyte z gleby lub wody).

Zabytkami nie mogą być dzieła samej natury. Są nimi tylko takie rzeczy, które zostały wytworzone przez człowieka lub w szczególny sposób przez niego zmienione. Co to oznacza w praktyce? Wyobraźmy sobie zestaw kryształów, kamieni szlachetnych, a nawet meteorytów, jakie możemy zobaczyć w muzeach geologicznych. Czy są to zabytki? Na pewno nie są nimi poszczególne minerały. Zabytkiem może być natomiast cała kolekcja – pod warunkiem, że minerały zostały wybrane i ułożone przez człowieka według reguł, których celem jest uwypuklenie szczególnych cech tych eksponatów (np. miejsca pochodzenia lub czasu ich powstania). Bez udziału człowieka taka kolekcja nie mogłaby przecież w ogóle powstać.

Niespecjaliści często sądzą, że zabytki zawsze związane są z przeszłością, jakąś minioną epoką historyczną, jednak prawnymi formami ochrony zabytków mogą zostać objęte również rzeczy współczesne. Dobrym przykładem są powstałe

w 1996 roku organy znajdujące się w Sali Koncertowej Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina w Warszawie, wpisane do rejestru zabytków wraz z całym budynkiem uczelni. Nie wiek bowiem wyróżnia zabytek, ale szczególne cechy artystyczne (reprezentowanie konkretnego stylu artystycznego czy przybliżanie kunsztu twórców), naukowe (informowanie o rozwoju dyscypliny naukowej lub ludzkiej wiedzy) lub historyczne (upamiętnianie znaczących wydarzeń lub przekazywanie ważnych informacji o historii cywilizacji).

Najistotniejsze jest jednak to, że uznanie czegoś za zabytek możliwe jest, gdy występuje tzw. interes społeczny, czyli potrzeba zachowania danej rzeczy w dobrym stanie, aby możliwe było korzystanie z niej przez społeczeństwo zarówno obecnie, jak i w przyszłości.

Taki sposób pojmowania zabytku wyjaśnia na przykład, dlaczego dom letniskowy Evy Braun (żony Adolfa Hitlera) w Pobierowie nie jest prawnie chroniony. Mimo swojego wieku (został wybudowany w latach 30. XX wieku) oraz walorów architektonicznych związany jest z postacią, która zapisała się w historii Polski tak negatywnie, że interes społeczny przemawia za tym, aby budynek tego nie uznawać za zabytek.

Czy ludzkie zwłoki mogą być zabytkami?

Zwiedzający Muzeum Archeologiczne Południowego Tyrolu, znajdujące się we włoskiej miejscowości Bolzano, mogą zobaczyć dobrze zachowane ciało prehistorycznego człowieka, znane jako Ötzi (od nazwy alpejskiej doliny Ötztal, nad którą znaleziono to zamrożone w lodzie ciało). Dzięki temu, że „jeszcze nigdy żaden żywy ani martwy człowiek nie został tak gruntownie przebadany” (Focus.pl, *Tropami Ötziego*) jak omawiane zwłoki (ich badania trwały łącznie siedem lat), bardzo dobrze wiemy, jak wyglądał, co zjadł na swój ostatni posiłek i w jaki sposób poniósł śmierć. Zmarły około roku 3300 p.n.e. Ötzi

jest eksponatem wyjątkowym w skali całego globu. Cieszy się ogromną popularnością wśród odwiedzających muzeum i jest cennym źródłem informacji dla naukowców badających epokę neolitu. Czy są to wystarczające powody, aby zachowane w lodzie zwłoki prehistorycznego człowieka móc uznać zgodnie z polskim prawem za zabytek?

Odwołując się do treści przytoczonej już ustawy o ochronie zabytków, na tak postawione pytanie możliwe jest udzielenie jedynie odpowiedzi przeczącej, chociażby z tego względu, że zabytkiem może być tylko to, co zostało przez człowieka wytworzone lub w szczególny sposób zmienione. W przypadku Ötziego żaden z tych warunków nie jest spełniony.

Czy ludzkie szczątki mogą być zabytkami?

W wielu muzeach obok ludzkich zwłok i niezmienionych działalności człowieka części ludzkiego ciała (takich jak czaszki, kości, zęby) zobaczyć można również przedmioty wykonane z ludzkich tkanek, m.in. mumie, narzędzia, broń, instrumenty muzyczne, przybory toaletowe czy ozdoby (np. wzmiankowane już tsantsa). W większości przypadków są to dzieła starożytnych rzemieślników lub artystów, ale można też spotkać eksponaty tego rodzaju wytworzone współcześnie. Choć warto pamiętać, że wiele mumifikacji jest konsekwencją procesów naturalnych (np. pochówki pustynne).

Bardzo interesującymi, ale dla wielu osób bulwersującymi dziełami powstałymi z ludzkich tkanek w naszych czasach są specyficzne rzeźby (np. człowieka trzymającego własną skórę czy oglądającego swoje wnętrzności), będące wynikiem poddania ludzkich zwłok procesowi plastynacji. Zabieg ten, wynaleziony przez niemieckiego anatoma Gunthera von Hagensa, polega na usunięciu z tkanek tłuszczów oraz wody i nasyceniu ich specjalnymi polimerami powstrzymującymi rozkład ciała i zachowującymi przy tym jego kolor i kształt. Wytworzone

w ten sposób artefakty można było oglądać w ramach serii kontrowersyjnych ekspozycji pt. *Body Worlds*, wystawianych na całym świecie od 1995 roku.

Ze względu na to, że zarówno eksponaty powstałe w procesie plastynacji, jak i trofea łowców głów – tsantsa, zostały bez wątpienia wytworzone przez człowieka, wydawać by się mogło, że spełniają one kryteria pozwalające uznać je za zabytki. Niestety, ten sposób rozumowania, choć spójny i logiczny, nie uwzględnia pewnego istotnego dla prawników problemu – czy ludzkie zwłoki lub szczątki mogą być uznane za rzeczy?

Współcześnie nie ulega wątpliwości, że człowiek, w tym i jego ciało, nie może być niczyją własnością. Badacze wskazują, że zasada ta nie dotyczy tylko żywych osób, lecz także zwłok i ludzkich szczątków, dlatego w większości państw europejskich uznaje się, że skoro nie są one niczyją własnością, nie mogą być rzeczami. Taka argumentacja uniemożliwia więc uznanie za zabytki nawet przedmiotów wytworzonych jedynie z części ludzkiego ciała.

Czy jest jakieś „ale”?

„Prawo nie jest spójną opowieścią, choć czasem tak je portretujemy; jest pełne sprzeczności, konkurencyjnych punktów widzenia i alternatywnych rozwiązań. To raczej obraz Jacksona Pollocka, a nie martwa natura Rembrandta” – napisał jeden z polskich badaczy prawa (B. Brożek, *Umysł prawniczy*). To porównanie wydaje się trafne także w zakresie regulacji dotyczących zabytków.

Z przedstawionych dotąd argumentów wynika, że zgodnie z polskim prawem zwłoki i ludzkie szczątki nie mogą zostać uznane za zabytki. Jednakże przytaczana już ustawa o ochronie zabytków wyraźnie wskazuje, że ochronie i opiece podlegają zabytki archeologiczne będące cmentarzyskami i kurhanami. Trudno sobie wyobrazić, że w definicji tej chodzi tylko

o same miejsca lub budowle, z wyłączeniem ludzkich zwłok lub szczątków. Przecież to ich obecność decyduje o tym, czy dane miejsce uznajemy za cmentarzysko lub kurhan!

Nieuznawanie takich znalezisk za zabytki może okazać się „śmiertelnym” zagrożeniem dla pracy archeologów, którzy – aby prowadzić badania na terenie mogił, grobów czy cmentarzy – powinni posiadać pozwolenia na ekshumację. Ich brak oznaczałby konieczność jak najszybszego pochówku wydobytych zwłok lub ludzkich szczątków, bez możliwości poddania ich jakimkolwiek badaniom. To z kolei stoi w sprzeczności z innym zapisem tej samej ustawy, mówiącym, że opieka nad zabytkiem polega w szczególności na zapewnieniu warunków dla naukowego badania i dokumentowania zabytku.

Czy możliwe jest jakieś podsumowanie?

56

W życiu często bywa tak, iż rzeczy pozornie proste okazują się bardziej złożone niż nam się to wydawało na pierwszy rzut oka. Jak mogliśmy się przekonać, nie inaczej jest nawet z przepisami prawa. Definicja zabytku nie jest precyzyjna i pozwala na różne interpretacje. Na niektóre pytania dotyczące interesującego nas zagadnienia nie znajdujemy jednoznacznych odpowiedzi. Ach, samo życie!

Z tej przyczyny idący w ślady Lary Croft i Indiany Jone-sa poszukiwacze egzotycznych i makabrycznych artefaktów wyrabianych z ludzkich tkanek, takich jak egipskie mumie, indiańska odzież zdobiona skalpami czy trofea łowców głów, nie mogą mieć pewności, że ich znaleziska zostaną wpisane do ewidencji lub rejestru zabytków. Podobnie pewności takiej nie mają archeologowie, muzealnicy czy prawnicy starający się o uznanie wytworów tego rodzaju za zabytki. Bez wątpienia jednak dla jednych i drugich dotarcie do celu wymaga przedarcia się przez splątany gąszcz bujnej roślinności albo gąszcz przepisów. Może być to pasjonującą przygodą,

pod warunkiem jednak, że walcząc z napotykanymi niebezpieczeństwami, uda się im nie (s)tracić głowy.

Bibliografia

- Brożek B. (2022). *Umysł prawniczy*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Drela M. (2008). Definicja zabytku nieruchomego w prawie polskim i francuskim. *Ochrona Zabytków*, 1, 111–118.
- Florek M. (2019). Kilka uwag o ustawowych definicjach zabytku archeologicznego i badań archeologicznych oraz ich konsekwencjach. *Ochrona Zabytków*, 2, 11–29.
- Focus.pl (2014). *Tropami Ötziego*, <https://www.focus.pl/arttykul/tropami-otziego> (dostęp: 6.04.2025).
- Gardocka T. (2015). *Czy zwłoki ludzkie są rzeczą i co z tego wynika?* W: J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turłukowski, D. Karkut (red.), *Non omnis moriar: osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane* (s. 268–280). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Gardocka T., Jagiełło D. (2023). Zwłoki ludzkie w świetle polskiego prawa, *Studia Prawnoustrojowe*, 61, 49–62, <https://doi.org/10.31648/sp.9220>
- Jastrzębska E. (2015). Prawne aspekty eksponowania szczątków ludzkich w muzeach polskich. *Muzealnictwo*, 56, 183–189.
- Jastrzębska E. (2018). Zwłoki czy zabytki – ustawodawstwo vs. intuicja w kwestii archeologicznych szczątków ludzkich (z perspektywy muzealnika). W: K. Zdeb (red.), *Archeologia Hereditas. Znaleźiska archeologiczne: problemy konserwacji, inwentaryzacji i przechowywania* (s. 205–211). Warszawa–Zielona Góra–Głogów–Legionowo: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Jastrzębska E. (2022). *Muzealizacja szczątków ludzkich. Problem akcesji i ewidencji. Raport*, Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów.

- Łopatecki K. (2007). „Obiekty o cechach zabytku” a „zabytek” – problemy terminologiczne w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W: K. Łopatecki, W. Walczak (red.), *Zeszyty dziedzictwa kulturowego*, t. 1: Białystok i Podlasie (s. 193–202). Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, <http://hdl.handle.net/11320/12843>
- Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków. (2024). *Wykaz zabytków WEZ i wpisanych do rejestru*, <https://mwkz.pl/zabytki/rejestr-i-ewidencja-zabytkow> (dostęp: 1.03.2025).
- Narodowy Instytut Dziedzictwa. (2019). *Podstawowe pojęcia archeologiczne*, https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/podstawowe-pojecia-archeologiczne/ (dostęp: 1.03.2025).
- Narodowy Instytut Dziedzictwa. (2024). *Wykład online „Organy historyczne – zabytek i żywy instrument...”*, 1:04:20–1:05:29, https://www.youtube.com/watch?v=OAYTaQd_FWo (dostęp: 1.03.2025).
- Pobierowo.net.pl (2025). *Dom Ewy Braun*, <https://pobierowo.net.pl/atracje/dom-ewy-braun#mini-przewodnik> (dostęp: 1.03.2025).
- Procner M. (2023). *Ötzi – człowiek lodu*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2023/05/15/otzi-czlowiek-lodu/> (dostęp: 6.03.2025).
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 roku w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi, t.j. Dz.U. 2021, poz. 1910.
- Soniewicka M. (2020). *Problem prawa własności do ciała ludzkiego i jego części po śmierci*. W: J. Pawlikowski (red.), *Ciało ludzkie w badaniach naukowych i praktyce medycznej. Ujęcie transdyscyplinarne* (s. 175–186). Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Trzcíński M. (2022). *Zwłoki lub szczątki ludzkie o znaczeniu historycznym i naukowym – o potrzebie zdefiniowania pojęć*. W: A. Puzyrna (red.), *Muzealizacja szczątków ludzkich. Praktyczne i etyczne aspekty gromadzenia i ewidencjonowania szczątków ludzkich w muzeach* (s. 82–95). Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów.

Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych, Dz.U. 1933, nr 39, poz. 311.

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych, t.j. Dz.U. 2024, poz. 576.

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 roku o muzeach, t.j. Dz.U. 2022, poz. 385.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, t.j. Dz.U. 2024, poz. 1292.

Zalasińska K. (2020). *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck.

Zalesiński Ł. (2024). *Polak wśród łowców głów*, Onet Podróże, <https://podroze.onet.pl/ciekawe/edmundo-bielawski-polak-ktory-sfil-mowal-zmniejszanie-glow-i-szukal-zrodel-amazonki/kndx1zx> (dostęp: 8.04.2025).